

AZ OKTATÁSI ÉS LAKHATÁSI SZEGREGÁCIÓVAL KAPCSOLATOS ÁLLAMI FELADATOK

*Az állam szegregáció kezelésével kapcsolatos
gyermekvédelmi kötelezettségei
a nemzetközi megközelítések szerint*

SVÁB-REPPONI FELÍCIA LAURA *

* PhD hallgató, Károli Gáspár Református Egyetem, Állam-és Jogtudományi Doktori Iskola. E-mail: felicia.repponi@gmail.com

Absztrakt

A szegregáció jelensége és megjelenési formái évek óta a gyermekvédelemmel, társadalmi egyenlőtlenségekkel és szegénységgel foglalkozó tudományágak, e körben is különösen a szociológia és a pedagógia egyik központi kérdését képezik, emellett számos, a szegregáció kezelésére, vagy felszámolására irányuló állami és civil kezdeményezés, modellprogram kap teret. A tanulmány célja, hogy e rendkívül aktuális területen belül is elsősorban az oktatási és lakhatási szegregációt érintően a gyermekvédelmi, továbbá a hátrányos helyzetű gyermekeket érintő vetületeket vegye számba az állami feladatokra és kötelezettségekre fókuszálva. A vizsgálat tárgyát képezi továbbá a kapcsolódó jogi szabályozás, illetőleg nemzetközi kitekintés keretében különösen az Európai Unió szegregáció elleni küzdelemhez kapcsolódó projektjei, továbbá a Magyarországot érintő kérdések. A kutatás fő kérdése, hogy az államnak milyen kötelezettségei vannak a szegregáció jelenségének kezelése és az érintett csoportok (e körben is különösen a gyermekek) védelme kapcsán, sorra véve a kapcsolódó ajánlásokat és jó gyakorlatokat.

Kulcsszavak

szegregáció, integráció, inklúzió, gyermekvédelem, egyenlő bánásmód

Abstract

The phenomenon of segregation and its forms of appearance have been one of the central issues of the disciplines dealing with child protection, social inequalities and poverty, especially sociology and pedagogy for years. In addition, there are numerous initiatives and model programs provided by the state and NGOs aimed at dealing with segregation or desegregation. Within this

extremely relevant field, the aim of this study is to focus on the duties of the state in regards to disadvantaged children in child protection services, specifically those affected by educational and housing segregation. The subject of this research is also to look at the relevant legislation in Hungary and internationally, especially the European Union's projects related to the fight against segregation. In addition, the main question of the present study is the obligations of the state in the management of segregation as a phenomenon and the protection of the affected groups (especially children in this context), by examining relevant guidelines and best practices.

Keywords

segregation, integration, inclusion, child protection, equal treatment

1. A hátrányos helyzetű gyermekek és a szegregáció kapcsolata

A hátrányos helyzetű gyermekek fogalmát a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról szóló 1997. évi XXXI. törvény (a továbbiakban: Gyvt.) 67/A. § határozza meg, mely alapján hátrányos helyzetű a gyermek, ha a szülei alacsony (legfeljebb alacsony) iskolai végzettséggel rendelkeznek, vagy alacsony foglalkoztatottságúak, vagy nem megfelelőek a gyermek lakó- vagy lakáskörülményei. Halmozottan hátrányos helyzetűnek minősülnek azok a gyermekek, akiknél az előbbiekből két vagy több ok is fennáll, illetve a nevelésbe vett kiskorúak és az utógondozás alatt álló fiatalok (Mattenheim, 2017, 445).

Ahogy azt már több kutatás is megállapította, fenti hátrányok az esetek többségében együtt jelentkeznek, tehát viszonylag ritkán fordul elő, hogy ne halmozottan hátrányos helyzetről legyen szó. Mindemellett pedig a hátrányos helyzet kategóriái átfedésben vannak a (gyermek) szegénység definícióival, illetve az alacsony iskolai végzettség és a nem megfelelő lakáskörülmények kapcsán összefüggésben állnak a szegregáció jelenségével (Ferge & Darvas, 2014).

A szegregációval kapcsolatos esetek, főleg az oktatás területén, gyakran kerülnek a figyelem és a média középpontjába, illetve több, zömében alulról jövő vagy civil kezdeményezés törekszik a probléma kezelésére különféle megközelítésekkel (Hernádi et al., 2020). A deszegregáció pedig nemzetközi szinten is kiemelt terület, több ajánlás is található, amely az államoknak is iránymutatásul szolgálhat a hatékony stratégiák kidolgozásához és alkalmazásához.

Így a következőkben a szegregáció általános jellemzőinek áttekintése következik, különös figyelemmel a hátrányos helyzetű gyermekeket érintő vetületekre.

2. A szegregáció jelenségéhez kapcsolódó fogalmak és az irányadó szabályozási alapelvek

2.1. A szegregáció nemzetközi megközelítésben és a megfelelő lakhatáshoz fűződő jog

A szegregáció a szociológiai megközelítés szerint az a jelenség „ha egy-egy településen belül a különböző társadalmi rétegek, etnikai csoportok stb. lakóhelye erősen elkülönül egymástól. A szegregáció sokszor együtt jár a jövedelmi viszonyok és a települési infrastruktúra lényeges egyenlőtlenségeivel” (Andorka, 1997, 194).

A szegregáció a nemzetközi terminológiában a megkülönböztetés egyik formája, mely az egyenlőség sérelmével megvalósuló elkülönítést eredményez valamilyen területen egy bizonyos jellemzők alapján elhatárolható csoporthoz képest.

A nemzetközi egyezmények alapjaként az Egyesült Nemzetek Szövetsége (a továbbiakban: ENSZ) által 1948-ban elfogadott Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata az egyenlőséghez való jogot és ezek összefüggésben a megkülönböztetés tilalmát fekteti le mint alapvető, az egyéntől elválaszthatatlan emberi jog, és ez az elv áthatja a további egyezményeket, mint például a nőkel szemben alkalmazott hátrányos megkülönböztetések minden formájának kiküszöböléséről szóló 1979-ben elfogadott egyezmény, vagy az 1989-ben New Yorkban elfogadott Gyermekjogi Egyezmény.

Az 1976-ban hatályba lépett Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya az egyenlő hozzáférést nevesíti az oktatáshoz, illetve a munkához, továbbá a 11. cikk szerint az államoknak szükséges elismerni „mindenkinek a jogát önmaga és családja megfelelő életszínvonalára, ideértve a kellő táplálkozást, ruházkodást és lakást, valamint az életkörülmények állandó javulását. A részes államok megfelelő intézkedéseket hoznak e jog megvalósítása érdekében, továbbá elismerik, hogy evégből alapvető fontosságú a szabad elhatározás alapján nyugvó nemzetközi együttműködés.”

Az 1961-ben kelt Európai Szociális Karta a családok lakhatásának biztosítása mellett az anyák és gyermekek szociális és gazdasági védelemhez fűződő jogát nevesíti.

Az ENSZ genfi székhelyű Emberi Jogi Főbiztosi Hivatala 1 21. számú útmutatója a megfelelő, emberhez méltó lakhatást szabadságjogként definiálja, másfelől pedig jogosultságokat határoz meg. A megfelelő lakhatásnak az alábbi minimumstandardoknak kell megfelelnie:

- törvényes birtokvédelem a kényszerkilakoltatással, zaklatással és egyéb fenyegetéssel szemben;
- szolgáltatások és infrastruktúra elérhetősége: biztonságos ivóvíz, megfelelő higiénia, főzéshez, fűtéshez, világításhoz, élelmiszerátvitelhez és szemétszállításhoz szükséges feltételek;
- megfizethetőség: a lakhatás nem megfelelő, ha költsége veszélyezteti vagy veszélyeztetheti a lakók egyéb emberi jogainak gyakorlását;
- lakóképesség: nem megfelelő a lakhatás, ha nem garantálja a testi biztonságot vagy nem biztosít megfelelő teret, valamint védelmet a hideg, nedvesség, meleg, eső, szél, egyéb egészségi és szerkezeti veszélyek ellen;
- egyenlő hozzáférés: a hátrányos helyzetű és marginalizált csoportok sajátos igényeinek megfelelő elérhetőség;
- elhelyezkedés: a lakhatás nem megfelelő, ha el van zárva a munkalehetőségektől, egészségügyi szolgáltatásoktól, iskoláktól, óvodáktól és egyéb szociális létesítményektől, vagy ha szennyezett vagy veszélyes területen található;
- kulturális megfelelés: a kulturális identitás megnyilvánulásának figyelembevétele (OHCHR, 2009).

A gyermekek megfelelő lakhatásának biztosítása alapvető jog, és speciális védelmet igényel. Az UNICEF (2005) jelentése szerint csaknem 680 millió gyermek él elégtelen lakáskörülmények közt, és az UNICEF (2022) jelentés alapján a serdülők tizede tapasztalja a lakhatási nélkülözés valamilyen formáját.

Az útmutató szerint az államnak a megfelelő lakhatás biztosítási kötelezettsége körében garantálnia szükséges a lakhatás és a birtoklás tiszteletben tartását, továbbá meg kell teremtenie a lakhatási jogok kiteljesedését (például idetartozik a hajléktalanná válással szembeni küzdelem).

¹ https://www.ohchr.org/en/ohchr_homepage

2.2. Az Európai Unió szegregációval szembeni küzdelme

2.2.1. Irányelvek és ajánlások

Az EU megkülönböztetésmentességi irányelveiben foglalt védelem rendszere – melyek esetében minden tagállamnak szükséges kidolgoznia ezen célok megvalósulását – három fő szegmensből áll (CoE et al., 2018).

A faji és etnikai hovatartozáson alapuló védelem a legszélesebb körű, amely magában foglalja a foglalkoztatáshoz, a jóléti rendszerekhez, valamint az árukhoz és szolgáltatásokhoz való egyenlő hozzáférést.²

A második kategória a nemi alapú megkülönböztetés tilalma a munkához, a társadalombiztosításhoz (amely a tágabb jóléti rendszerrel korlátozottabb), valamint az árukhoz és szolgáltatásokhoz való hozzáféréssel összefüggésben.³

A harmadik fő terület a szexuális irányultság, a fogyatékoság, a vallás vagy meggyőződés és az életkor alapú megkülönböztetés tilalma a munkavállalással összefüggésben.⁴

Az irányelvek fogalmi rendszerében a diszkrimináció azt a helyzetet jelöli, amikor az egyént valamilyen módon hátrányos helyzetbe hozzák „egy vagy több védett ok” alapján. A megkülönböztetés több módon is megvalósulhat:

- közvetlen megkülönböztetés áll fenn, ha egy védett tulajdonsággal rendelkező személyrel szemben ezen tulajdonsággal összefüggésben kevésbé kedvezően járnak el, mint ahogyan egy másik személlyel szemben hasonló helyzetben eljárnak, eljártak vagy eljárának;
- közvetett a megkülönböztetés, ha egy látszólag semleges rendelkezés, feltétel vagy gyakorlat a védett tulajdonságú személyeket más személyekhez képest különösen hátrányosan érint, kivéve, ha ez a rendelkezés, feltétel vagy gyakorlat jogszerű céllal objektív módon igazolható (*pozitív diszkrimináció*), továbbá e cél megvalósításának eszközei megfelelőek és szükségesek;
 - a zaklatás megkülönböztetésnek minősül, amikor a védett tulajdonsághoz kapcsolódó nem kívánt magatartást tanúsítanak azzal a céllal vagy hatással, hogy egy személy méltóságát megsértsék, és megfélemlítő, ellenséges, megalázó, megszegényítő vagy támadó környezetet alakítsanak ki;
 - a személy elleni, védett tulajdonságon alapuló megkülönböztetésre adott utasítás is megkülönböztetésnek minősül;

² Lásd: a személyek közötti, faji- vagy etnikai származásra való tekintet nélküli egyenlő bánásmód elvének alkalmazásáról szóló 2000. június 29-i 2000/43/EK tanácsi irányelvet, továbbá a család egyesítési jogról szóló 2003. szeptember 22-i 2003/86/EK tanácsi irányelvet, mely a menekültstátusszal és a harmadik országbeli állampolgárokkal összefüggő kérdéseket is rendez. Emellett kiemelendő még a bűncselekmények áldozatainak jogaira, támogatására és védelmére vonatkozó minimumszabályok megállapításáról és a 2001/220/IB tanácsi kerethatározat felváltásáról szóló 2012. október 25-i 2012/29/EU európai parlamenti és tanácsi irányelv is.

³ Lásd: a nők és férfiak közötti egyenlő bánásmód elvének az árukhoz és szolgáltatásokhoz való hozzáférés, valamint azok értékesítése, illetve nyújtása tekintetében történő végrehajtásáról szóló 2004. december 13-i 2004/113/EK tanácsi irányelvet, továbbá a férfiak és nők közötti esélyegyenlőség és egyenlő bánásmód elvének a foglalkoztatás és munkavégzés területén történő megvalósításáról szóló 2006. július 5-i 2006/54/EK európai parlamenti és tanácsi irányelvet.

⁴ Lásd: a foglalkoztatás és a munkavégzés során alkalmazott egyenlő bánásmód általános kereteinek létrehozásáról szóló 2000. november 27-i 2000/78/EK tanácsi irányelvet.

- a „többszörös diszkrimináció” olyan megkülönböztetés, amely ugyanazon személy esetében több, egymástól elkülönült ok alapján történik (például egy fogyatékkal élő gyermek esetén);
- az „interszekcionális diszkrimináció” pedig elválaszthatatlan okok alapján történik, ezen okok kölcsönhatásba lépnek és a megkülönböztetés meghatározott típusait idézik elő (például egy hijabot viselő muszlim nőt ér megkülönböztetés az öltözködése alapján, ami elválaszthatatlan az etnikai-vallási és nemi hovatartozásától).⁵

2.2.2. Az Európa Tanács Rasszizmus és Intolerancia Elleni Bizottsága

Az Európa Tanács Rasszizmus és Intolerancia Elleni Bizottsága (a továbbiakban: ECRI)⁶ 1994-ben kezdte meg működését, miután az Európa Tanács állam- és kormányfőinek első csúcstalálkozója életre hívta. Az egyedülálló emberi jogi testület a diszkrimináció, az intolerancia és a rasszizmus elleni küzdelmet kíséri figyelemmel a tagállamokban (ún. országfigyelés), különös figyelemmel az általános jellegű és strukturális vonatkozásokra, e körben tematikus területeken készít ajánlásokat, illetőleg együttműködik más szervekkel, hatóságokkal és a civil szervezetek képviselőivel is. Az ECRI 2019-ben megkezdte országmegfigyelésének 6. ciklusát, három fő prioritásra összpontosítva: az egyenlőség hatékony érvényesítésére és a jogokhoz való hozzáférésre, a gyűlöletbeszédre és a gyűlöletkeltő erőszakra, valamint az integrációra és befogadásra.

Az ECRI egyfelől állásfoglalásokat ad ki olyan európai szinten jelenlévő kérdésekről, mint például az ultranacionalizmus és gyűlöletbeszéd megelőzése (ECRI, 2021), a rendőrségi erőszak és a rendszerszintű rasszizmus (ECRI, 2020b), vagy az egyes humanitárius helyzetekben az adott országok kisebbségeinek helyzetéről.⁷

Az ECRI emellett mindeddig tizenhét általános politikai ajánlást bocsátott ki, melyek a kormányzati fellépést sürgetik az egyes diszkriminációt érintő kérdésekben, és iránymutatásul szolgálnak a politikai döntéshozók számára. Jelen tanulmány témája szempontjából három ajánlást emelnék ki.

A „Nemzeti törvényhozás a rasszizmus és a faji megkülönböztetés elleni küzdelemről” szóló 7. számú ajánlás (ECRI, 2018) kiemeli, hogy a nemzeti jogszabályoknak mind a direkt és mind az indirekt faji alapú diszkriminációt egyértelműen meg kell határozniuk és tiltani az ilyen magatartásokat, továbbá a szegregációt is a diszkrimináció egy formájaként kell tekinteni. Minden hatóságnak az egyenlőséget szükséges előmozdítani, továbbá biztosítani kell, hogy a diszkrimináció áldozatai könnyedén igazságszolgáltatáshoz jussanak, adott esetben gyorsított eljárás keretein belül. Az ajánlás 26. pontja szerint: „A törvénynek garantálnia kell az ingyenes jogi segítségnyújtást és szükség esetén a bíróság által kirendelt ügyvédet azon áldozatok számára, akik kérelmezőként vagy felperesként kívánnak bírósághoz fordulni, és nem rendelkeznek az ehhez szükséges eszközökkel. Szükség esetén ingyenes tolmácsot kell biztosítani.”

⁵ Az interszekcionalitás fogalma és a diszkriminációval való összefüggések kérdése az utóbbi években került a figyelem középpontjába. A meglehetősen megosztó elmélet alapja, hogy az elnyomás rendszerszinten tetten érhető az alábbi területekből kiindulva: rasszizmus/gyarmatosítás, kapitalizmus és patriarchátus; és ezek melléktermékei, mint például a klasszicizmus, homo- és transzfóbia, cisz- és heteroszexizmus. Bővebben lásd: <https://www.intersectionaljustice.org>

⁶ European Commission against Racism and Intolerance. Online: <https://tinyurl.com/yc4k9bzy>

⁷ A további állásfoglalásokat lásd: <https://tinyurl.com/544fz4xc>

„A rasszizmus és a faji megkülönböztetés elleni küzdelem az iskolai oktatásban és az oktatáson keresztül” című 10. számú ajánlás (ECRI, 2007) egyik fő kiindulópontja, hogy az oktatás területén dolgozó összes szakember számára biztosítani kell és kötelezővé kell tenni a multikulturális oktatásról szóló képzést. Az ajánlás ezen túlmenően még három fő cél eléréséhez fogalmaz meg útmutatást: kötelező, ingyenes és minőségi oktatás biztosítása mindenki számára, a rasszizmus és diszkrimináció leküzdése az iskolában, és az ezen feltételek megteremtéséhez és az érdekvédelemhez szükséges források biztosítása. Ezek eléréséhez főként szemléletváltásra, adatgyűjtésre, statisztikákra és a rasszizmus elleni küzdelem gyermekek oktatásába való beépítésére, továbbá a gyermekek képességének fejlesztésére a rasszizmus elleni fellépésre lenne szükség.

Az ECRI 13. számú, „a cigányellenesség és a romákkal szembeni diszkrimináció elleni küzdelem” elnevezésű ajánlása (ECRI, 2020a) szerint a cigányellenesség az intézményes rasszizmus egyik formája, mely többek között erőszakban, gyűlöletbeszédben, kizsákmányolásban, megbélyegzésben és látványos diszkriminációban valósul meg. Jelentős szerepe van a romákról a médiában festett képnek. A rasszizmus és az intolerancia elleni küzdelem elválaszthatatlan az emberi jogok védelmétől. Az ajánlás szerint multidiszciplináris és a helyi (tagállambeli) roma közösségek helyzetéhez mért programok kidolgozására van szükség, növelve a kölcsönös bizalmat a romák és a hatóságok közt, akár kifejezetten erre képzett mediátorok közreműködésével. A küzdelem jelentős területei a munkahelyi, az egészségügyi, rendvédelmi, a médiabeli, az oktatási és a lakhatási diszkrimináció felszámolása, a gyűlöletbűncselekmények elleni fellépés és a közszolgáltatásokhoz való hozzáférés elősegítése. Az ECRI szerint a romák sportokban való részvételének ösztönzése általánosságban javít a közösség társadalmi megítélésén, ennek egy külön – a 12. számú – ajánlást is szenteltek (ECRI, 2009).

Az oktatás körében sürgető jogi és politikai lépéseket szükséges tenni az iskolai szegregáció felszámolására, meg kell szüntetni a roma gyermekek alaptalan speciális iskolába küldését és csökkenteni a lemorzsolódást, ehhez például a roma származású tanárok képzése és a roma szülők elérése kulcsfontosságú, e körben is a szülők támogatása abban, hogy a gyermekeket óvodába járassák, taníttassák.

A lakhatási kérdésekben a szegregáció felszámolására kell hangsúlyt fektetni, e körben például gondot kell fordítani a településrendezési szabályokra és az esetleges telepfelszámolások racionalizálására, továbbá a kilakoltatások törvényes, garanciális rendjére.

2.2.3. *A Szociális Jogok Európai Bizottsága*

A Szociális Jogok Európai Bizottsága (a továbbiakban: ECSR⁸) a tagállamok Európai Szociális Kartában foglalt kötelezettségeinek teljesítését felügyeli, egyfelől a nemzeti jelentéseken alapuló monitoring eljárásokkal, másfelől pedig az egyedi ügyekben kérelmezett kollektív panasz-eljárások kivizsgálása során. A Bizottság ezen tevékenységei körében ajánlásokat fogalmaz meg a tagállamok számára a Kartának való megfelelés előmozdítása érdekében. A következőkben a szegregáció kapcsán az ECSR két jelentősebb döntésének bemutatása következik.

⁸ European Committee on Social Rights, <https://www.coe.int/en/web/european-social-charter>

A lakhatási szegregáció kapcsán a COHRE⁹ kontra Olaszország ügyben (2010)¹⁰ a panasz alapját az képezte, hogy az állam egyes biztonsági tárgyú és a „nomád” életvitelre vonatkozó rendeletei hátrányosan érintették a roma és a szinti közösséghez tartozó csoportokat, nehezítve a letelepedést és belekényszerítve őket a szegregált, elgettősodott lakhatási körülményekbe, továbbá az idegengyűlölő propaganda célpontjává tette ki a közösséget. Az ECSR döntése szerint az állam gyakorlata diszkriminatív volt, és a bíróság rámutatott, hogy az ügyben tulajdonképpen az testesült meg, hogy a szociális problémákra és adott esetben az új helyzetekre a hatóságok nem tudtak megfelelő intézkedésekkel reagálni.

Az ERRC kontra Portugália ügyben (2011)¹¹ az Európai Roma Jogok Központja¹² általános jelleggel kérte megállapítani a bíróságtól, hogy a helyi roma közösség a lakhatási jogok megsértésével szembesül szinte folyamatosan, beleértve a szegregált körülményeket, a szociális lakhatáshoz és az alapvető közművekhez való hozzáférést is. A testület egyhangúlag megállapította, hogy a szegénység és a társadalmi kirekesztés elleni védelemhez való jog és a megfelelő színvonalú lakhatás támogatásának elmulasztása a megkülönböztetés tilalmának megszegésével volt összefüggésben.

2.2.4. Inkluzív oktatással a szegregáció ellen Európában

Az Európa Tanács Emberi Jogi Biztosa átfogó állásfoglalást bocsátott ki, amelyben kiemelten foglalkozik a roma gyermekek helyzetével, a fogyatékkal élő és migrációval érintett gyermekek mellett (Emberi Jogi Biztos, 2017). A biztos a szegregáció fő okának a társadalmi érdekellentétek ütközését és a hátrányos helyzetű gyermekek számára elérhető alacsonyabb színvonalú oktatás miatti polarizációt látja, felhívva a figyelmet a szegregáció káros gazdasági következményeire is. Az állásfoglalás a befogadó oktatáspolitikai alapelvei közt a művelődéshez és tanuláshoz való jog kiterjesztését, az oktatásért való össztársadalmi felelősségvállalást és az iskolaválasztás irányítását emeli ki. E körben kiemelt az állam felelőssége a gyermekek iskola előtti nevelésében, továbbá az iskolakörzetek szociális egyensúlyának kialakításában. Ezen célok eléréséhez az állásfoglalás kiemeli, hogy szükséges lenne a diszkrimináció átfogó törvényi tiltásának biztosítása, továbbá hosszútávú deszegregációs nemzeti stratégia kidolgozása, miután a jelentés arra a következtetésre jut, hogy a szegregáció felszámolását célzó programok inkább reaktívak, nem strukturális változásokat céloznak, pedig a szegregáció felszámolása időigényes folyamat. A jelentés szerint kulcsfontosságú lenne továbbá a diákok szükségleteinek a felmérése, a szülői részvétel növelése, továbbá a professzionális tanárok ösztönzése a kihívást jelentő iskolákban való munkavállalásra.¹³

⁹ A Centre on Housing Rights and Evictions (szabad fordításban: Lakhatási Jogok és Kiköltötések Központja) 1991–2014 közti működése alatt számos országban mérte fel a lakhatási állapotokat és – érdekképviseleti tevékenysége mellett – több útmutatót, javaslatot adott ki azzal kapcsolatban, hogy mit tehet az állam a méltó lakhatás megteremtése érdekében, illetve, hogy a jogvédő szervezetek hogyan tudják hatékonyan képviselni a lakhatási kérdéseket. Bővebben lásd: <https://www.cohre.org>

¹⁰ COHRE v. Italy App no 58/2009 (ECSR, 21 October 2010). Online: <https://tinyurl.com/2d6ejax3>

¹¹ ERRC v. Portugal App no 61/2011. (ECSR, 2 November 2011). Online: <https://tinyurl.com/4a6kywcm>

¹² European Roma Rights Centre (ERRC) egy romák által vezetett érdekképviseleti szervezet, melynek fő tevékenysége a stratégiai perles főként az oktatással, identitással, egészségüggyel és rendőrséggel kapcsolatos ügyekben. Bővebben lásd: <http://www.errc.org>

¹³ A jelentés szerint ez egyébként az általános tanárhiány problematikájára is kedvezően hathat, hiszen a hátrányos helyzetű térségekben plusz ösztönzőkkel segítik a tanárok elhelyezkedését, a gyermekek célzott fejlesztésével pedig kevesebb teher hárul az iskolákra, és hosszútávon a tanárookra is.

2.3. Az Emberi Jogok Európai Bíróságának szegregációval kapcsolatos egyes döntései

A diszkrimináció és a szegregáció tekintetében az esetjognak kiemelt (különösen az egyenlő bánásmód megvalósulását formáló) szerepe és jelentősége van, így a következőkben a strasbourgi székhelyű Emberi Jogok Európai Bírósága (a továbbiakban: EJEB) elé került szegregációval kapcsolatos ügyek közül néhány olyan döntés rövid áttekintése következik, amelyek az adott ügyön túlmutató jelentőségűek, különös tekintettel a magyar érintettségre.

A D.H és társai Cseh Köztársasággal szembeni ügyében hozott 2007-es döntést¹⁴ a jogvédő szervezetek stratégiai jelentőségűnek tartják (Csonta & Niță, 2014), és az alapügyben is több szervezet támogatóként csatlakozott a pernyertesség előmozdítása érdekében. Ez az ügy volt az első, etnikai alapú oktatási szegregációval kapcsolatos ügy, amely az EJEB elé került. Az ügy alapja, hogy Ostravában tizennyolc roma gyermeket olyan speciális iskolába utaltak pusztán származási alapon, ahol egyébként szellemi fogyatékossgal élő gyermekeket oktatnak. A Bíróság döntése precedensértékű (Daniel, 2011), arra mutatva rá, hogy a roma gyermekek megfelelő oktatási módja kapcsán több tagállam is nehézségekbe ütközik. Bár a hatóság szándéka az volt, hogy a speciális szükségletű gyermekek igényeire megoldást találjon, ugyanakkor ezzel a kifejezett szándék hiányában is hátrányos megkülönböztetést alkalmaztak. Emellett az oktatási szegregáció minden esetben diszkriminációt valósít meg.

A Horváth és Kiss kontra Magyarország (2013) ügy¹⁵ Magyarországon túlmutatóan rávilágít arra, hogy általánosságban a roma (vagy más etnikai kisebbséghez tartozó) és/vagy hátrányos helyzetű gyermekeket gyakran megalapozatlanul minősítik valamilyen tanulási nehézséggel vagy fogyatékossgal, emiatt felülreprezentáltak az etnikai kisebbséghez tartozók a speciális iskolákban. Egyes álláspontok szerint ez a jelenség elavult és propagandavezérelt, főleg orvosi kutatásokon alapul, a náci fajelmélettel, továbbá az 1950-es években az orosz abnormalitás tudományában a defektológiával összefüggően (New, 2021). Az EJEB ítélete szerint az államnak pozitív kötelezettségei vannak a speciális iskolákban tapasztalt faji szegregáció felszámolására, továbbá a múltbeli diszkrimináció orvoslására, vagy az ún. semleges tesztekkel álcázott diszkriminatív gyakorlatok fennmaradásának elkerülésére.

Az ügy aktualitása és a magyar érintettség miatt fontos kiemelni a Bíróság Szolcsán kontra Magyarország ügyben (2023)¹⁶ hozott ítéletét. A panasz alapját képező ügyben az ERRC által képviselt roma fiatal iskolaváltási kérelmét több ízben elutasították, így egyfelől a tanuló képességeihez mérten alacsonyabb színvonalú oktatásban részesült, ráadásul lakóhelyétől távolabbi intézményben kellett tanulnia. Az EJEB kiemelte az ügy kapcsán, hogy bár erre vonatkozóan nincsen rendelkezésre álló adat, de szembetűnő, hogy a panaszos több, csaknem harminc diáktársa a lakóhelyétől távoli iskolába járt, emellett az EJEB szerint az is visszas, hogy az iskola vezetése vagy a tankerület egyoldalúan hozhat döntést a tanuló(k) áthelyezése ügyében. Az EJEB elfogadhatatlannak tartotta a Kúria álláspontját, miszerint az a tény, hogy az adott, távolabbi iskolába szinte kizárólag roma gyerekek jártak, nem jelentett szegregációt, hanem pusztán az iskola vonzáskörzetében élő más roma gyerekek jelenlétét tükrözte, miután ezt a következtetést a helyi népességszámok nem támasztották alá, továbbá az etnikai összetétel nem

¹⁴ D.H. and others v. the Czech Republic App no 57325/00 (ECtHR, 13 November 2007). Online: <https://tinyurl.com/5n67huxk>

¹⁵ Horváth and Kiss v. Hungary App no 11146/11 (ECtHR, 29 April 2013). Online: <https://tinyurl.com/2caca6kb>

¹⁶ Szolcsán v. Hungary App no 24408/16 (ECtHR, 30 June 2023). Online: <https://tinyurl.com/396uavfh>

igazolhatja a jogellenes elkülönítést. A Bíróság rámutatott, hogy az állam sem tett jelen ügyben a szegregáció megelőzése iránt megfelelő intézkedéseket, még annak ellenére sem, hogy az EJEB korábban már több ítéletében is elmarasztalta Magyarországot oktatási szegregációval összefüggésben.

3. A szegregációval kapcsolatos magyar vonatkozások

Ahogy fentiekből látható, a nemzetközi terminológia a szegregációt a diszkrimináció egy formájának tekinti. A magyar szabályozás oldaláról megközelítve a kérdést az Alaptörvény XV. cikke rendelkezik alapelvi szinten a megkülönböztetés tilalmáról, továbbá az esélyegyenlőség, a társadalmi felzárkózás és a gyermekek kiemelt védelmének biztosításáról.

Az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény (továbbiakban: Ebktv.) indokolása szerint a jogellenes elkülönítés leggyakrabban az oktatás területén valósul meg. A jogszabály általános követelményként fogalmazza meg minden intézmény számára a hátrányos megkülönböztetés tilalmát, és az egyenlő esélyekhez való hozzáférést, külön nevesítve a lakhatás és az oktatás területét is. E körben kiemelendő, hogy az Ebktv. 28. § meghatározza, hogy nem minősül hátrányos megkülönböztetésnek, ha önkéntes választás vagy az érintettek kezdeményezésére különböző védett tulajdonságok szerint szerveznek oktatást (pl. vallási vagy nemi hovatartozás alapján), ha ez nem vezet jogellenes elkülönítéshez. Nemzetiségi oktatás megszervezésénél a jogszabályhely (2b) bekezdése szerint további feltételek, hogy „az alaptanterv szerinti ismeretek megszerzése a nem nemzetiségi oktatásban általánosan érvényesülő színvonalon biztosított, és a nemzetiségi oktatás a nemzetiségek jogairól szóló törvényben meghatározott követelményeknek megfelel.”

A nemzeti köznevelésről szóló 2011. évi CXCV. törvény szerint a köznevelés egyik fő célja az egyenlő bánásmód biztosítása, melynek érvényesülését a köznevelési hatóság felügyeli, továbbá a tanulók jogai közt említi a nemzetiségi hovatartozásának megfelelő nevelésben és oktatásban való részesülést.

3.1. A lakhatási szegregációval kapcsolatos adatok

Magyarországon megközelítőleg 200 szegregált vagy leszakadó kistérségbeli település található, ahol egyszerre jellemző a felnőttlakosság alacsony iskolázottsági szintje és foglalkoztatottsága, emellett az oktatást tekintve a szociális, és főleg a roma tanulókat érintő etnikai szelekció már az óvodában, de legkésőbb az általános iskola alsó tagozatában erőteljesen megjelenik (Havas, 2008).

A Habitat for Humanity Magyarország 2018-as lakhatási jelentése szerint pedig 1,5 millióan élnek súlyos lakásminőségi problémákkal rendelkező lakásban, és összesen 2-3 millió ember él lakásszegénységben, ugyanakkor a megfelelő korszerűsítésre a népesség közel felének (köztük a középosztály tagjainak) nincsen lehetősége (Jelinek et al., 2018). A 2020-as jelentés szerint a háztartások legalább 10%-a érintett az energiaszegénységben, és lakásfenntartási költségeik csaknem 60 százalékát fordítják energiára (Gosztonyi, 2020). A szervezet 2022-es kimutatása szerint pedig kihívást jelent az ingatlanpiac robbanásszerű drágulása az ukrán-orsz háború hatására, továbbá hátrányosan érinti a háztartásokat a rezsicsökkentési program átalakítása is (Vankó, 2022).

3.2. Az iskolai/oktatási szegregáció helyzete

Ahogy a fentiekből is látható, a lakhatási szegregáció szoros összefüggést mutat, szinte alig elválasztható az iskolai/oktatási szegregáció jelenségétől. A szegregált oktatás problematikája különösen a roma gyermekek vonatkozásában jelenik meg (Havas & Liskó, 2005).

Az iskolai szegregáció tipikusan és rendszerszerűen alacsony színvonalú oktatással jár együtt. (...) Az alacsony státusú társadalmi csoportok (szegény, iskolázatlan, állástalan szülők) gyermekeinek iskolai szegregációja a gyermekek iskolai teljesítménye szempontjából nem közvetlenül, a család szociális hátrányai miatt érinti hátrányosan e gyermekeket, hanem a családi háttér és a gyermek várható tanulmányi sikeressége közti szoros korreláció következtében (Kertesi & Kézdi, 2009, 962).

Az alapvető jogok biztosja és a Magyarországon élő nemzetiségek jogainak védelmét ellátó biztoshelyettes jelentése (AJBH, 2014) rámutat, hogy jogellenes elkülönítést (szegregációt) valószínűsíthet meg a nemzetiségi alapon elkülönüléssel megszervezett oktatás is: „ha például nem a szülők önkéntes választásáról van szó, mert pl. a szülők döntése nem minősíthető megfelelő tájékoztatáson alapuló nyilatkozatnak; ha a nevelési szegregáció gyanúja felmerül, illetve a speciális program csak papíron létezik, annak tartalmát a szülők nem ismerik meg.” A jelentés szerint továbbá: az állam a tanuláshoz való jog céljának érvényesíthetősége érdekében egyfelől intézményes intézkedéseket köteles tenni, támogató feltételeket köteles biztosítani, másfelől a cél elérését gátló tényezőkkel szemben hatékonyan, valós módon köteles fellépni.

Az államnak „elsőrendű kötelezettsége” az alapvető jogok tiszteletben tartása és védelme [Alaptörvény I. cikk (1) bekezdése], ezért a kormányzati szervek nem hivatkozhatnak a feltételek hiányára a lehető legmagasabb szintű tudás megszerzésének intézményes hibái kapcsán. Az állam szervei – főszabályként – nem érvelhetnek jóhiszeműen az integráció érdekében szükséges intézkedések megtételének lehetetlenségével, az intézkedéseknek a vélelmezett – a megfelelő feltételek hiányára alapozott – veszélyeivel a jogellenesen megszervezett oktatási elkülönítés rendszerszintű és konkrét esetei kapcsán sem, hiszen az alapvető jogok védelméhez szükséges feltételek biztosítása az állam feladata.

4. Záró gondolatok

A kutatás arra világított rá, hogy a szegregáció jelensége (elsősorban a lakhatási formájából kiindulva) lényegében átfedésben van a hátrányos helyzet Gyvt. által meghatározott kategóriáival, melyből szinte egyenesen következik, hogy a hátrányos helyzet ritkán nem eredményez egyből halmozottan hátrányos helyzetet. A roma gyermekek esetében gyakran előfordul a halmozott diszkrimináció, illetve az is, hogy a hátrányos helyzetet, szegénységet a roma származással hozzák összefüggésbe mintegy roma problémaként kezelve (Havas, 2008).

Nemzetközi szinten a szegregáció elleni küzdelem a diszkrimináció tilalmának, továbbá az egyenlő bánásmód biztosításának követelményével áll szoros összefüggésben, a gyakorlat a szegregációt a diszkrimináció egyik formájának tartja.

Az államnak objektív intézményvédelmi kötelezettsége áll fent abban, hogy biztosítsa azt, hogy a hatóságok az egyenlő bánásmód követelményét tartsák szem előtt minden eljárásukban, továbbá érvényre juttassa ezen elvet, megteremtve az ehhez szükséges feltételeket. A lakhatási szegregációt érintően az államnak a méltó, megfelelő lakhatás körülményeit szükséges megteremtene megkülönböztetés nélkül, az érintettek védelmével és az infrastruktúra fejlesztésével. Míg az oktatási deszegregációs törekvések körében hosszútávú, komplex stratégiák megvalósítása lenne szükséges (Dombrovsky, 2019).

Bár rengeteg ajánlás, és az EJEB ítéletei is állami kötelezettségként állapítják meg a szegregáció felszámolását, az egyedi ügyekből az látszik, hogy (a főként etnikai alapú) diszkriminációval szemben a sértettek kárpótlásán túl is többletfeltételek fennállására lenne szükség a probléma kezelésére, mint például az intézményi lehetőségek, célzott programok bővítése, és az előítéletesség megszüntetése, a kisebbségekkel szembeni attitűdváltás (Goldston & Adjami, 2009).

Szociológusok a társadalmi öröklés szerepét szokták hangsúlyozni, vagyis azt, hogy a gyermek és a fiatalember milyen kultúrát örököl a szülői családban. Ha a társadalmi öröklésnek nagy a szerepe az intelligenciaszintek, és ezáltal az iskolai előmenetel különbségeiben, akkor fel lehet tételezni, hogy az oktatási rendszer nagy szerepet játszhat a gyermekek és fiatalok iskolai előmeneteli esélyeinek kiegyenlítésében, ezért érdemes olyan oktatási reformokat bevezetni, amelyek a szegényebb családokból származó gyermekek támogatásával ezeknek a hátrányait kiegyenlítik, fölhozzák őket a jobbmódúak kulturális színvonalára. Az ilyen irányú konkrét reformok közül éles viták bontakoztak ki (Andorka, 1997, 400).

Bár az integrált nevelésnek az 1970-es évek óta komoly kritikái vannak, nálunk mégis ez tekinthető uralkodó nézőpontnak, és adott esetben emiatt bélyegeznek sok esetben intézményes szegregációnak sokszor olyan kezdeményezéseket, programokat is, amik kifejezetten –mondhatni elkülönülten – roma vagy hátrányos helyzetű gyermekeket céloznak, holott sok jó gyakorlat, szakmai ajánlás és az eredmények is ezek hatékonyságát mutatják a megfelelő feltételek fennállása esetén (ilyenek például a Biztos Kezdet Gyerekházak¹⁷), és az Ebktv. is kifejezi, hogy önkéntes választás és a megfelelő színvonal biztosítása mellett ez a gyakorlat nem sérti az egyenlő bánásmód követelményét (Bihari, 2021).

A szakmai ajánlások mellett mind a téma kutatói, mind a szakemberek közt konszenzus van abban, hogy a szegregáció és az abból adódó hátrányok felszámolása egy többfókuszú, összetett programmal lenne lehetséges. Azonban álláspontom szerint a célzott programok az oktatás irányába tolnak el, amellet, hogy abban szintén egyetértés mutatkozik, hogy az oktatást tekintve átfogó intézményi reformokra lenne szükség (Hermann et al., 2009). Például önmagában az nem elégséges, hogy egy hátrányos helyzetű fiatal számára meg van teremtve a továbbtanulás lehetősége, ha a tanulás miatt kieső jövedelmet a család nem tudja pótolni.

A többségi társadalomnak álláspontom szerint az alaptalan előítéletek és elfogadó attitűd szempontjából lenne szükséges érzékenyednie. Ugyanakkor irreális elvárásnak tartom, hogy bárki a saját gyereket tegye ki adott esetben veszélyeztető körülményeknek, vagy zárja el a tehetősége kibontakoztatásának és magas színvonalú oktatásának lehetőségétől társadalmi szerepvállalás szintjén, emellett pedig a speciális nevelési igény meghatározása sem egységes szempontok alapján valósul meg jelenleg, tehát a probléma kezelésének hatékonysága nem csupán attól függ, hogy integráló vagy szegregáló szemléletű-e az oktatás (Vida, 2022). Az ennek feloldására szolgáló inkluzív-multikulturális szemléletű oktatás itthon még gyerekcipőben jár, a feloldást az oktatás színvonalának átfogó növelése hozhatja meg a nemzetközi ajánlások szerint.

Álláspontom szerint áttörést valójában az hozhatna, ha elvonatkoztatva az etnikai, illetve egyéb, speciális bánásmódot igénylő csoport helyzetétől, az individualizált módszerek bevezetése, feltételeinek megtervezése kerülne előtérbe, az egyenlő esélyekhez juttatás érdekében. Ezáltal tehát meglátásom szerint például nem a roma származást kellene feltétlen és önmagában

¹⁷ A Biztos Kezdet Gyerekházak angol mintára civil kezdeményezésként indult hátrányos helyzetű gyermekek és szüleik óvodára való felkészítése céljából, terjedése állami szinten is támogatásra talált, a Gyvt. a személyes gondoskodást nyújtó ellátások körében nevesíti.

speciális szükségletnek tekinteni, hanem az esetleges szocializációs különbségeket, hátrányos helyzetet (ami sokszor független az etnikai hovatartozástól) és erre lenne szükséges megfelelő, komplex programokkal reagálni, aminek az oktatás – bár jelentős – csak egyik szegmense.

Tehát meglátásom szerint diszkriminációt és ezzel összefüggően szegregációt az eredményez, ha csupán valakit valamilyen jellemző alapján hátrányos megkülönböztetés ér, tehát ha például egyéb jellemzőkre tekintet nélkül egy roma gyermek speciális nevelési igényű gyermekeknek fenntartott, alacsonyabb oktatási színvonalú intézménybe kényszerül, a saját képességeitől függetlenül. Ugyanakkor az integrációs törekvések kontraproduktívak lehetnek önmagukban, hiszen azt eredményezik, hogy egy olyan színvonalú oktatásnak, rendszernek feleljen meg a gyermek, aminek további jellemzőiből (pl. szociális helyzetéből) adódóan nem tud, és sok esetben az intézményi feltételek sem adóttak. A hatásvizsgálatok szerint pedig ez mélyíti a különbségeket és növeli a lemorzsolódást (Kertesi & Kézdi, 2005).

Összegezve tehát, az államnak a szegregáció leküzdése érdekében komplex programokat lenne szükséges kidolgoznia, melybe többek közt beletartozik a vidékfejlesztés, a szegregált térségek leszakadásának megelőzése, az alapvető lakáskörülmények biztosítása, a foglalkoztatottság növelése és a diszkriminációt átélő csoportok hatékony jogvédelme is. Emellett az oktatás terén szükség lenne a szakemberek képzésére és érzékenyítésére a megfelelő bérezéssel, továbbá a speciális bánásmódot igénylő gyermekek számára egyéniesített módszerek kidolgozására és az ezekhez szükséges intézményi feltételek kialakítására. Jelenleg túlnyomórészt szeparáltan, egy-egy területre fókuszálva találhatunk programokat, melyek egyébként meglehetősen pozitív eredményeket tudnak felmutatni (Radó, 2018).

Álláspontom szerint egy átfogó program nagyobb, láthatósággal, kedvezően hatna a társadalmi elfogadásra és az érintettek lehetőségeire. Továbbá a nemzetközi ajánlásoknak megfelelő szemlélet gyakorlati megvalósítására nagyobb hangsúlyt lenne szükséges fektetni.

Hivatkozások

- Alapvető Jogok Biztosának Hivatala (AJBH). (2014). Az alapvető jogok biztosa és a Magyarországon élő nemzetiségek jogainak védelmét ellátó biztoshelyettes jelentése az AJB-3894/2012. számú ügyben, a nemzetiségi középiskolai oktatás helyzetéről. Online: <https://tinyurl.com/3vrua9kr>
- Andorka R. (1997). Bevezetés a szociológiába. Osiris.
- Bihari I. (2021). Az iskolai szegregáció szerepe a hátrányos helyzetű gyerekek és fiatalok lemaradásában. *Acta Medicinæ et Sociologica*, 12(32), 64–85. <https://doi.org/10.19055/ams.2021.05/31/4>
- Council of Europe (CoE), ECtHR, FRA. (2018). Handbook on European non-discrimination law. Publication Office of the European Union. <https://doi.org/10.2811/792676>
- Csonta Á., & Niță, D-L. (2014). Peres eljárások a romák emberi jogainak védelmében. Útmutató ügyvédeknek. Centre for Legal Resources (Jogi Erőforrások Központja). Online: <https://tinyurl.com/mtxj9zjt>
- Daniel, S. (2011). The Legacy of D.H. and Others: Four Years After, In Dezideriu G. (Szerk.), Roma Rights 2011. Funding Roma Rights: Challenges and Prospects (pp. 37–39). Európai Roma Jogok Központja. Online: <https://tinyurl.com/4cdvpuaz>
- Dombrowszky B. (2019). Az általános iskolai szegregáció közigazgatási jogi kérdései. Az állami kötelezettség teljesítésének szervezeti, szabályozási eszközei Magyarországon. *Közjogi Szemle*, 12(2), 43–51.

- ECRI. (2007). ECRI general policy recommendation no. 10 on combating racism and racial discrimination in and through school education. Online: <https://tinyurl.com/mrxu6dcc>
- ECRI. (2009). ECRI general policy recommendation no.12 on combating racism and racial discrimination in the field of sport- Online: <https://tinyurl.com/2cmuwvaz>
- ECRI. (2018). ECRI general policy recommendation no. 7 on national legislation to combat racism and racial discrimination. Online: <https://tinyurl.com/wkjdbnzp>
- ECRI. (2020a). ECRI general policy recommendation no.13 on combating antigypsyism and discrimination against roma. Online: <https://tinyurl.com/n2mpmmnd>
- ECRI. (2020b). Statement of the European Commission against Racism and Intolerance (ECRI) on racist police abuse, including racial profiling, and systemic racism. Online: <https://tinyurl.com/yc8dnnzr>
- ECRI. (2021). Statement of the European Commission against Racism and Intolerance (ECRI) on preventing and combating ultra-nationalistic and racist hate speech and violence in relation to confrontations and unresolved conflicts in Europe. Online: <https://tinyurl.com/y4c-nrj7h>
- Emberi Jogi Biztos. (2017). Befogadó oktatással az iskolai szegregáció ellen Európában. Európa Tanács. Online: <https://tinyurl.com/3fjzn7fj>
- Ferge Zs., & Darvas Á. (Szerk.) (2014). Civil jelentés a gyerekesélyekről 2012-2013. Gyerekesély Közhasznú Egyesület.
- Goldston, J. A., & Adjami, M. (2009). The opportunities and challenges of using public interest litigation to secure access to justice for Roma in Central and Eastern Europe. In Y. Ghai CBE, & J. Cottrell (Eds.), *Marginalized Communities and Access to Justice* (1st ed.) (Chapter 10). Routledge-Cavendish. <https://doi.org/10.4324/9780203866405>
- Gosztonyi Á. (Szerk.) (2020). Éves jelentés a lakhatási szegénységről 2020. Habitat for Humanity Magyarország. Online: <https://tinyurl.com/ankxtkxs>
- Havas G. (2008). Esélyegyenlőség, deszegregáció. In Fazekas K., Köllő J., & Varga J. (Szerk.), *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért* (pp. 121–138). Ecostat. Online: <https://mek.oszk.hu/08200/08222/08222.pdf>
- Havas G., & Liskó I. (2005). Szegregáció a roma tanulók általános iskolai oktatásában. Felsőoktatási Kutatóintézet. Online: <https://tinyurl.com/rw28cz99>
- Hermann Z., Horn D., Kádár A., Németh Sz., Papp Z. A., & Székely Á. (2009). Irányelvek a roma tanulók szegregált oktatásának felszámolására. Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet. Online: <https://tinyurl.com/4a74tvan>
- Hernádi E., Kegye A., Gárdos P., & Sahin-Tóth B. (2020). A gyöngyöspatai szegregációs per jogi krónikája. *Magyar Jog*, 67(7–8), 385–396.
- Jelinek Cs., Pósfai Zs., & Czirfusz M. (Szerk.) (2018). Éves jelentés a lakhatási szegénységről 2018. Habitat for Humanity Magyarország. Online: <https://tinyurl.com/kyvstns3>
- Kertesi G., & Kézdi G. (2005). Általános iskolai szegregáció, I. rész. Okok és következmények. *Közgazdasági Szemle*, 52(4), 317–355. Online: <https://epa.oszk.hu/00000/00017/00114/pdf/01kertesikezdi1.pdf>
- Kertesi G., & Kézdi G. (2009). Általános iskolai szegregáció Magyarországon az ezredforduló után. *Közgazdasági Szemle*, 56(11), 959–1000. Online: http://epa.oszk.hu/00000/00017/00164/pdf/1_kertesi-kezdi.pdf
- Mattenheim G. (Szerk.) (2017). *Kommentár a gyermekvédelmi törvényhez*. Wolters Kluwer.
- New, W. S. (2021). Horváth & Kiss v. Hungary: How Romani children became mentally retarded. *Edukacja Międzykulturowa*, 14(1), 137–150. <https://doi.org/10.15804/em.2021.01.07>

- OHCHR. (2009). Fact Sheet No. 21 (Rev. 1): The Human Right to Adequate Housing. Online: <https://tinyurl.com/5awn4pnp>
- Radó P. (2018). A közoktatás szelektivitása mint a roma szegregáció általános kontextusa. In Fejes J. B., & Szűcs N. (Szerk.), *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról* (pp. 31–56). Motiváció Oktatási Egyesület. Online: <http://mek.oszk.hu/18200/18263/18263.pdf>
- UNICEF. (2005). The state of the world's children 2005. Childhood under threat. Online: <https://www.unicef.org/media/84801/file/SOWC-2005.pdf>
- UNICEF. (2022). Innocenti Report Card 17. Places and Spaces. Environments and children's well-being. Online: <https://tinyurl.com/e6ajf6j9>
- Vankó L. (Szerk.) (2022). *Éves jelentés a lakhatási szegénységről 2022. Habitat for Humanity Magyarország*. Online: <https://tinyurl.com/4uhkduhe>
- Vida G. (2022). Mi a jobb, a szegregáció vagy az integráció? Téves kérdésfeltevések és fókusz-tévesztések a gyógypedagógiában. In Závoti J. (Szerk.), *A segítő pedagógia aspektusai: Tanulmánykötet* (pp. 58–70.) Soproni Egyetemi Kiadó. <http://doi.org/10.35511/978-963-334-438-5-Vida> _